

Δημήτρης ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ

Νομικές «στάσεις» και Ελληνικά Δίκαια από τον Ερμαγόρα στον Ερμογένη

Οι κατηγορίες και οι διακρίσεις των «στάσεων», όπως κυριάρχησαν στην ρητορική θεωρία κατά την ελληνιστική και την αυτοκρατορική περίοδο, έχουν προσελκύσει εκ νέου, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1980¹,

1. Βλ. G.A. Kennedy, *Greek Rhetoric under Christian Emperors*, Νιού Τζέρσεϊ, 1983, και κυρίως D.A. Russell, *Greek Declamation*, Κέιμπριτζ, 1983. Ακολούθησαν οι συμβολές (εκδόσεις πηγών-μεταφράσεις-μελέτες) των: L. Calboli Montefusco, *La dottrina degli status nella retorica greca e romana*, Χιλντεσχάιμ, 1986, και για τον ρήτορα Ερμογένη: C.W. Wooten, *Hermogenes' 'On Types of Style'*, Τσάπελ Χιλ, 1987. M. Patillon, *La théorie du discours chez Hermogène le Rheteur: essai sur les structures linguistiques de la rhétorique ancienne*, Παρίσι, 1988. M. Heath, *On Issues: Strategies of Argument in Later Greek Rhetoric*, Οξφόρδη, 1995. Του ιδίου: *Menander: A Rhetor in Context*, Οξφόρδη, 2004 (κυρίως σελ. 3-51). Παλαιότερες συμβολές για τον Ερμαγόρα από την Τήμνο: G. Thiele, *Hermagoras: ein Beitrag zur Geschichte der Rhetorik*, Στρασβούργο, 1883. D. Matthes, «Hermagoras von Temnos 1904-1955», *Lustrum* 3, 1958, σελ. 58-214. Του ιδίου, *Hermagorae Temnitae Testimonia et Fragmenta*, Λειψία, 1962. Πρβλ. και την μελέτη του R. Nadeau, «Classical Systems of Stases in Greek: Hermagoras to Hermogenes», *G.R.B.S.* 2, 1959, σελ. 53-71, και την μετάφραση του ιδίου: «Hermogenes on Stases: A Translation with an Introduction and Notes», *Speech Monographs* 31, 1964, σελ. 361-421. Σημαντικά

το ερευνητικό ενδιαφέρον, κυρίως ως προς την αναζήτηση της γενεαλογίας τους –της αναγωγής τους, ή όχι, στην πλατωνική και την αριστοτελική σκέψη²– και την δημιουργική πρόσληψή τους από την ρητορική της ύστερης αρχαιότητας (Λιβάνιος)³. Μολονότι, όμως, το κατεξοχήν πεδίο εφαρμογής των στάσεων υπήρξε η δικανική ρητορική –δεδομένου ότι κάθε στάση αντιστοιχεί στην αντίστοιχη βαθμίδα δικονομικής άμυνας που διαθέτει ο κατηγορούμενος σε μία δίκη– εκκρεμεί η συστηματική διερεύνηση της σχέσης τους με τους νομικούς κανόνες που επιχειρούν να αρνηθούν ή να εφαρμόσουν – και ιδιαίτερα με τις διατάξεις των ελληνικών δικαίων, όπως εξακολουθούσαν να ισχύουν στις «ελεύθερες» ελληνικές πόλεις (*civitates liberae*) υπό ρωμαϊκή κυριαρχία τον 2^ο και 3^ο μ.Χ. αιώνα. Στην παρούσα μελέτη, θα επιχειρήσουμε μία πρώτη οριοθέτηση του προβλήματος, επιλέγοντας ως αντικείμενο εξέτασης, υπό μορφή υποδείγματος, την κατηγορία των στάσεων που ονομάζονται, στην ελληνική και ρωμαϊκή ρητορική θεωρία, «στάσεις νομικάι».

1. Γενεαλογία και πατρότητα του *Περὶ τῶν Στάσεων* του *ρήτορα Ερμογένη*.

Η εννοιολογική διαμόρφωση της «στάσεως», όπως την γνώρισε η θεωρία από τον 2^ο π.Χ. αιώνα και εφεξής, πιθανώς ανάγεται στον σημα-

εισαγωγικά έργα: G.A. Kennedy, *Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής*, (ελλ. μετάφρ.: Ν. Νικολούδης. Επιμ.: Ι. Αναστασίου), Αθήνα, 2000, (α' αμερικ. έκδ.: Νιού Τζέρσεϊ, 1994), σελ. 156-163, 332-346. L. Pernot, *Η Ρητορική στην Αρχαιότητα*, (ελλην. μετάφρ.: Ξ. Τσελέντη. Επιμ.: Β. Σερέτη), Αθήνα, 2005, (α' γαλλ. έκδ.: Παρίσι, 2000), σελ. 108-112, 254-261. Βλ. επίσης: Ν.Ι. Πανταζόπουλου, *Ρωμαϊκόν Δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το Ελληνικόν*, Α', Θεσσαλονίκη, 1974, σελ. 170-175 για την θεωρία του Ερμαγόρα και την σύνδεσή της με την στωική σκέψη.

2. Κοϊντιλιανός, *Institutio Oratoria* 3.6.60-61. Βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1374a, 1416a, 1417b επ. Για το επίμαχο θέμα, βλ. W.N. Thompson, "Stasis in Aristotle's Rhetoric", *Quarterly Journal of Speech* 58, 1972, σελ. 134-141. Υ. Liu, "Aristotle and the Stasis Theory: A Reexamination." *Rhetoric Society Quarterly* 21, 1991, σελ. 53-59. A.C. Braet, "Aristotle's almost unnoticed contribution to the doctrine of stasis" *Mnemosyne* 52, 1999, σελ. 408-433. Για την ενδεχόμενη επίδραση της πλατωνικής και αριστοτελικής διαιρέσεως, βλ. Σ. Ράγκος, «Η ταξινόμηση των στάσεων στην αρχαία ρητορική και η σχέση της με την πλατωνική-αριστοτελική διαλεκτική», *Αρχαιογνωσία* 12, 2003/2004, σελ. 55-90. Εκκρεμεί η εξέταση της σχέσης της θεωρίας των στάσεων με την αριστοτελική θεωρία των τόπων. Για την κλασική αφετηρία της Τοπικής και την νεωτερική εκδοχή της, βλ. Γ. Γ. Μητσόπουλου, *Τοπική - Νέα Ρητορική και Επιστήμη του Δικαίου*, Αθήνα, 2008.

3. Πρβλ. τις αναλύσεις του Μ. Heath στους Λόγους 36 και 44 του Λιβανίου βάσει της θεωρίας των στάσεων, στο *On Issues: Strategies of Argument in Later Greek Rhetoric*, σελ. 156-175, 194-208.

ντικότερο δάσκαλο της ρητορικής κατά την ελληνιστική περίοδο, τον Ερμαγόρα από την Τήμνο της Μικράς Ασίας⁴. Εντούτοις, σύμφωνα με την μεταγενέστερη μαρτυρία του Κοϊντιλιανού, η μεταφορική χρήση του όρου «στάσις» μαρτυρείται ήδη στον Αισχίνη και η καδιέρωσή του οφείλεται είτε στον μαθητή του Ισοκράτη Ναυκράτη, είτε στον Ζώπυρο από τις Κλαζομενές⁵. Η στάσις περιέγραφε, κατά κυριολεξία, την «στάση», την δέση, δηλαδή, του πυγμάχου ως προς τον αντίπαλό του· στην συνέχεια χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει την δέση που έπαιρνε ένας ρήτορας στον ρητορικό αγώνα, και εν τέλει επιβλήθηκε ως τεχνικός όρος, ο οποίος κατ' ουσίαν προσδιόριζε τα πραγματικά ή τα νομικά ερωτήματα που διαφιλονικούνται στην διάρκεια μίας δίκης⁶. Η διδασκαλία του Ερμαγόρα επηρέασε ευθέως την λατινική ρητορική του 1^{ου} π.Χ. αιώνα –κατεξοχήν την *Rhetorica ad Herennium* και το πρώιμο έργο του Κικέρωνα *De Inventione*– και οι αντίστοιχοι όροι *constitutio* (αρχικά) ή *status* (στον ύστερο Κικέρωνα και στον Κοϊντιλιανό) ταυτίζονται με την *causa*, την αιτία της υπό κρίση υπόθεσης⁷. Δυστυχώς, το έργο του Ερμαγόρα είναι μόνον εν μέρει δυνατόν να ανασυσταθεί, σχεδόν αποκλειστικά από τις πληροφορίες που διασώζουν οι μεταγενέστεροι Ρωμαίοι θεωρητικοί. Η πληρέστερη κωδικοποίηση και έκδοση του συστήματος των στάσεων που διαθέτουμε ακέραιη χρονολογείται στις αρχές του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα και φέρει το όνομα του ρήτορα (ή σοφιστή) Ερμογένη, συγγραφέα και άλλων, ευρέως διαδεδομένων θεωρητικών έργων. Πρόκειται για την πραγματεία με τον τίτλο *Περὶ τῶν Στάσεων*, η οποία στην χειρόγραφη παράδοση αναπαράγεται συνήθως, ως ένα σώμα, με το έργο του Ερμογένη *Περὶ ἰδεῶν λόγου*, υπό τον κοινό τίτλο *Τέχνη Ῥητορική*. Άλλα ανάλογα εγχειρίδια, όπως εκείνα του Μινουκιανού (2^{ος} μ.Χ. αιώνας) ή του Βαλέριου Αψίνη (3^{ος} μ.Χ. αιώνας) –τα οποία επισκίασε το έργο του

4. Για την ύπαρξη άλλων –σύγχρονων και ανταγωνιστικών του Ερμαγόρα– θεωρητικών συστημάτων τον 2 π.Χ. αιώνα, βλ. Κοϊντιλιανός, 3.6.47 επ. Αναλυτική διαπραγμάτευση της προϊστορίας των στάσεων στο: A.C. Braet, "Aristotle's almost unnoticed contribution to the doctrine of stasis", ό.π., και M. Heath, *Menander: A Rhetor in Context*, σελ. 4-36 (όπου ενσωματώνονται και προηγούμενες συμβολές του).

5. Κοϊντιλιανός, *Institutio Oratoria* 3.6.3. Αισχίνης, *Κατὰ Κτησιφῶντος*, 206.

6. Για τον πιθανό αρχικό ερμαγόρειο ορισμό της «στάσεως», βλ. τον ανώνυμο σχολιαστή του *Περὶ τῶν Στάσεων* του Ερμογένη: *Στάσις ἐστὶ φάσις, καθ' ἣν ἀντιλαμβανόμεθα τοῦ ὑποκειμένου πράγματος ἐν ᾧ ἐστὶ τὸ ζήτημα, καθ' ὃ ἐστὶν ἡ ἀμφισβήτησις* (H. Rabe, *Prolegomenon Sylloge*, Λειψία, 1931, 14, σελ. 329), και την παραδειγματική σύνοψη του Κικέρωνα στο *De Inventione*, 1.7.10.

7. *Rhet. Ad. Her.* 1.11. Κοϊντιλιανός, *Institutio Oratoria* 3.1.56, 3.5.14, 3.6.56. Πρβλ. και την κριτική του τεχνικού εγχειριδίου του Ερμαγόρα από τον Κικέρωνα στο *De Inventione*, 1.6.8. J. Connolly, *The State of Speech. Rhetoric and Political Thought in Ancient Rome*, Νιού Τζέρσεϊ, 2007, σελ. 66-70.

Ερμογένη στις ακαδημαϊκές διαμάχες του 4^{ου} μ.Χ. αιώνα— γνωρίζουμε, δυστυχώς, μόνον έμμεσα και αποσπασματικά⁸.

Η ακριβής ταυτοποίηση του συγγραφέα του *Περὶ τῶν Στάσεων* ενδιαφέρει ασφαλώς για την ορθή χρονολόγηση του έργου, και την γεωγραφική, πολιτική και κοινωνική ένταξή του στον κόσμο του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα. Εντούτοις, η πατρότητα του ερμογενειανού corpus είχε καταστεί αντικείμενο αμφισβητήσεων ήδη λίγες δεκαετίες μετά την συγγραφή του. Ο Ερμογένης, ο οποίος παραδίδεται, μέσω των επικεφαλίδων των έργων του, χωρίς άλλη μνεία καταγωγής ή ιδιότητας, ταυτίστηκε γρήγορα από τους θαυμαστές και συνεχιστές του με τον σοφιστή Ερμογένη από την Ταρσό της Κιλικίας, ανέκδοτα για την ζωή και την σύντομη σταδιοδρομία του οποίου είχε συμπεριλάβει ο Φιλόστρατος στους *Βίους Σοφιστῶν* του. Η ταύτιση αυτή υιοθετήθηκε, όχι χωρίς διαφοροποιήσεις⁹, από την μακρά αλυσίδα των σχολιαστῶν του και παραμένει ισχυρή μέχρι σήμερα¹⁰, παρά το γεγονός ότι η προσωπογραφία του φιλοστράτειου Ερμογένη δύσκολα συμβιβάζεται με εκείνη ενός συγγραφέα συστηματικῶν ρητορικῶν τεχνικῶν εγχειριδίων:

“Ο Ερμογένης, με γενέτειρα την Ταρσό, είχε, στα δεκαπέντε του χρόνια, αποκτήσει τόσο μεγάλη φήμη ως σοφιστής, ώστε ακόμα και στον αυτοκράτορα Μάρκο γεννήθηκε η επιθυμία να καταστεί ακροατής του. Ο Μάρκος ταξίδεψε, λοιπόν, για να τον ακούσει, απόλαυσε την διάλεξή του, θαύμασε τους αυτοσχεδιασμούς του και του πρόσφερε λαμπρά δώρα. Όταν όμως ο Ερμογένης ενηλικιώθηκε, έχασε το χάρισμά του χωρίς να πάσχει από κάποια γνωστή ασθένεια, δίνοντας λαβή για αστεϊσμούς σε κάποιους κακοήδεις, που ανέφεραν ότι τα λόγια είναι σίγουρα φτερωτά, όπως λέει ο Όμηρος, και γι’ αυτό ο Ερμογένης τα έχασε σαν να είχαν φτερά. Μάλιστα, ο σοφιστής Αντίοχος, κοροϊδεύοντάς τον κάποτε, είπε: ‘Αυτός είναι ο Ερμογένης’

8. Για το ερμογενειανό corpus ως το κέντρο του ρητορικού Κανόνα στην βυζαντινή περίοδο, βλ. αντί άλλων: G.A. Kennedy, *Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής*, σελ. 346 κ.εξ.

9. Ο σχολιαστής του 4^{ου} μ.Χ. αιώνα Αθανάσιος είχε ήδη αμφισβητήσει την ταύτιση: βλ. τις σχετικές πηγές και τις αντικρουόμενες αξιολογήσεις τους στα: M. Patillion, *La théorie du discours chez Hermogène le Rheteur*, σελ. 13-17 (κατά της ταύτισης) και M. Heath, “Hermogenes’ biographers”, *Eranos* 96, 1998, σελ. 46-47 (υπέρ της ταύτισης).

10. M. Heath, *Menander: A Rhetor in Context*, σελ. 36-42. G.A. Kennedy, *Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής*, σελ. 332. C.W. Wooten, *Hermogenes’ ‘On Types of Style’*, σελ. xi. Αντίθετος ο M. Patillion, ό.π., και πρόσφατα στην εισαγωγή του στην νέα κριτική έκδοση του *Περὶ τῶν Στάσεων: Corpus Rhetoricum*, II, *Hermogène: les états de cause*, Παρίσι, 2009, σελ. vii-xviii.

γέρος ανάμεσα στα παιδιά, παιδί ανάμεσα στους γέρους'. Και το ύφος που καλλιεργούσε στους λόγους του ήταν περίπου αυτό· στην διάλεξη που εκφώνησε ενώπιον του Μάρκου, είπε: 'Ιδού εγώ, ήρθα σ' εσένα, βασιλέα, ρήτορας που χρειάζεται παιδαγωγό, ρήτορας που περιμένει την ενηλικίωση'. Και είπε και άλλα πολλά παρόμοια, και μάλιστα γεμάτα κολακείες. Πέθανε σε βαθύ γήρας, θεωρούμενος ένας ανάμεσα στους πολλούς, καθώς τον περιφρόνησαν μόλις έχασε το ρητορικό του χάρισμα"¹¹.

Καμία αναφορά δεν γίνεται στο παραπάνω απόσπασμα ούτε στην συγγραφική παραγωγή του Ερμογένη, ούτε στην σταδιοδρομία του ως δασκάλου της ρητορικής. Η βιογραφία του κρίθηκε άξια να συμπεριληφθεί δίπλα στις εκτενείς διηγήσεις των βίων επιφανών σοφιστών και δημοσίων ανδρών, όπως του Πολέμωνα και του Ηρώδη του Αττικού, λόγω του έκτακτου και πρώιμου ταλέντου του Ερμογένη και, κυρίως, της γνωριμίας του με τον Μάρκο Αυρήλιο. Ανέκδοτα για παιδιά-θαύματα πιθανότατα κυκλοφορούσαν ευρέως στους σοφιστικούς κύκλους του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα (ενίοτε με επιμύθιο την μοιραία απώλεια του ταλέντου τους μετά την ενηλικίωση) – όπως και πληθώρα αφηγήσεων για επιτυχείς –ή μη– ρητορικές επιδείξεις ενώπιον του αυτοκράτορα¹². Ο Φιλόστρατος οριοθετεί με σαφήνεια το τέλος της σταδιοδρομίας του Ερμογένη στην αρχή της ενηλικίωσης, δεν φαίνεται, όμως, να γνωρίζει τις τεχνικές του διατριβής, μολονότι σε όλο το μήκος των *Βίων Σοφιστών*, δεν παραλείπει τις αναφορές στην εργογραφία των βιογραφούμενων του¹³. Το σχόλιό του για το ύφος του Ερμογένη (ή δὲ ἰδέα τοῦ λόγου, ἣν ἐπετήδευε, τοιάδε τις ἦν) αναφέρεται στην διάλεξή του ενώπιον του αυτοκράτορα, όχι στα γραπτά του. Η υπόθεση ότι η αφήγηση του Φιλόστρατου είναι απλώς προϊόν πολεμικής δεν αρκεί¹⁴. Τα έργα του Ερμογένη είναι βέβαιο ότι κυκλοφορούσαν ήδη την περίοδο που ο Φιλόστρατος συνδέει το υλικό του (ανάμεσα στο 232 και στο 238 μ.Χ.¹⁵), και μάλιστα στις σχολές όπου

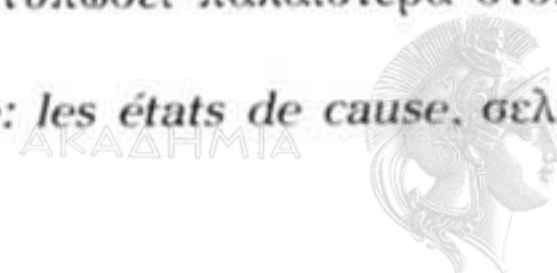
11. *Βίοι Σοφιστών* 577-578.

12. Ο Michel Patillion (ό.π., σελ. xi) επισημαίνει την παράλληλη παρατήρηση του Κοϊντιλιανού (*Institutio Oratoria* 1.3.3-5). Για τις σοφιστικές επιδείξεις ενώπιον του αυτοκράτορα, βλ. ενδεικτικά: *Βίοι Σοφιστών* 490, 565, 571, 589. Δίων από την Προύσα, 1-4. Πρβλ. *Βίοι Σοφιστών* 488. C.P. Jones, *The Roman World of Dio Chrysostom*, Κέιμπριτζ Μασ., 1978, σελ. 115 επ.

13. *Βίοι Σοφιστών* 518, 520, 522, 542, 570, 573, 580, 581, 593, 615, 620.

14. Όπως υποστηρίζει ο M. Heath στην κριτική του στο M. Patillon, *Corpus rhetoricum*, II, *Hermogène: les états de cause*, στην ηλεκτρονική έκδοση της B.M.C.R., 8.11.2009 – επαναλαμβάνοντας τις σκέψεις που είχε διατυπώσει παλαιότερα στο: "Hermogenes' biographers", σελ. 44-54.

15. M. Patillion, *Corpus Rhetoricum*, II, *Hermogène: les états de cause*, σελ.

δίδασκε και ο ίδιος, και είναι απίθανο να αποσιωπώνται με τόσο εμφαντικό τρόπο, αν πράγματι ανήκαν στον σοφιστή Ερμογένη από την Ταρσό.

Μία παράλληλη μαρτυρία του ιστορικού Κάσσιου Δίωνα συσκοτίζει ακόμα περισσότερο τα πράγματα:

«Ο Μάρκος Αντωνίνος ο φιλόσοφος, όταν ανέβηκε στο θρόνο με τον θάνατο του δετού του πατέρα Αντωνίνου, μοιράστηκε ευθύς αμέσως την εξουσία με τον Λούκιο Βήρο, γιό του Λουκίου Κομμόδου. Γιατί ήταν ασθενής στο σώμα και τον περισσότερο καιρό ασχολούνταν με τα γράμματα. (Πράγματι, λέγεται ότι, ακόμα κι όταν ήταν αυτοκράτορας, ούτε ντρεπόταν ούτε δίσταζε να φοιτήσει σε δασκάλους, αλλά και τον Σέξτο παρακολουθούσε, τον Βοιωτό φιλόσοφο, και δεν δίσταζε να ακροάται τα ρητορικά μαθήματα του Ερμογένη· αλλά περισσότερο από κάθε τι άλλο, έκλινε προς την διδασκαλία των Στωικών)»¹⁶.

Ο Ερμογένης του Κάσσιου Δίωνα προσομοιάζει ασφαλώς περισσότερο στον συγγραφέα του *Περὶ τῶν Στάσεων*. Η διατύπωση του ιστορικού δεν αφήνει περιθώριο αμφιβολίας ότι αναφέρεται στην σχολή ενός καταξιωμένου δασκάλου ρητορικής της εποχής –τόσο γνωστού, ώστε δεν απαιτούνται περαιτέρω διευκρινήσεις για την ταυτότητά του, σε αντίθεση με τον Σέξτο από την Χαιρώνεια, τον απόγονο του Πλούταρχου¹⁷– τα τεχνικής φύσεως μαθήματα του οποίου δεν πτόησαν τον φιλομαθή ζήλο του Μάρκου Αυρήλιου. Και οπωσδήποτε, δεν πρόκειται για την ενδουσιώδη προνομιούχο αυτοκρατορική απόλαυση των επιδεικτικών χαρισμάτων ενός παιδιού-θαύματος, όπως αυτή περιγράφεται στον Φιλόστρατο.

Αξιοποιώντας τον Κάσσιο Δίωνα, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε είτε ότι υπήρξαν δύο ρήτορες με το ίδιο όνομα –ο ένας έσθησε ως διάπτοντας αστέρας, ο άλλος διέπρεψε ως ακαδημαϊκός δάσκαλος– είτε ότι ο έφηβος Ερμογένης εξελίχθηκε σε ώριμο θεωρητικό, αλλά ο Φιλόστρατος, για ανεξήγητους λόγους, αποφάσισε να το αποσιωπήσει¹⁸. Είναι αδύνατον, ωστόσο, να δεχθούμε ότι τα δύο υπό εξέταση χωρία περιγράφουν την ίδια συνάντηση με τον Μάρκο Αυρήλιο¹⁹. Την γενικότερη

xviii. Για τον χρόνο συγγραφής των *Βίων Σοφιστῶν*, βλ. I. Avotins, "The Date and the Recipient of the *Vitae Sophistarum* of Philostratus", *Hermes* 106, 1978, σελ. 242-247.

16. Κάσσιος Δίων, 71.1.

17. Μάρκος Αυρήλιος, *Τὰ εἰς ἑαυτόν*, I.9.

18. Προσπάθεια ερμηνείας της τακτικής αποσιώπησης του Φιλόστρατου στο: M. Heath, «Hermogenes' biographers», σελ. 44-46 και στο *Menander: A Rhetor in Context*, σελ. 38-39.

19. M. Heath, «Hermogenes' biographers», σελ. 45-46, *Menander: A Rhetor in Context*, σελ. 37-38.

σύγχυση επιχείρησαν να επιλύσουν, συμπληρώνοντας, κατά το δοκούν, τα προφανή κενά –και χρησιμοποιώντας και άλλες, άγνωστες σε εμάς, πηγές– ορισμένοι από τους πρώτους σχολιαστές του Ερμογένη, όπως ο Σώπατρος (στο δεύτερο ήμισυ του 4^{ου} μ.Χ. αιώνα) και ο Συριανός (στο πρώτο ήμισυ του 5^{ου} μ.Χ. αιώνα), ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλον²⁰. Ο Συριανός δηλώνει με έμφαση ότι κανείς από τους πολυάριθμους φιλοσόφους και σοφιστές που είχαν προηγηθεί στην συγγραφή εξηγητικών υπομνημάτων στον Ερμογένη και είχαν φτάσει ως αυτόν, δεν διέθετε αξιόπιστες βιογραφικές πληροφορίες, εκτός από τον Φιλόστρατο. Ο Σώπατρος τοποθετεί την αυτοκρατορική ακρόαση του Ερμογένη στην ηλικία των δεκαοκτώ ετών (και όχι των δεκαπέντε) και την απώλεια του ταλέντου του στα εικοσιπέντε του έτη, ενώ σφάλλει ως προς την ταύτιση του αυτοκράτορα (Αδριανός, και όχι Μάρκος Αυρήλιος) – παραδίδοντας παράλληλα και μία μαρτυρία για το όνομα του πατέρα του ρήτορα –Κάλλιππος. Πιθανολογεί κανείς ότι ο Σώπατρος γνώριζε την φιλοστράτεια αφήγηση και στην συνέχεια την τροποποίησε, τοποθετώντας την συγγραφή των τεχνικών έργων του Ερμογένη λίγο πριν τα είκοσι πέντε του χρόνια ώστε να την καταστήσει αληθοφανή, αλλά ο ίδιος σχολιαστής σφάλλει στην ταύτιση του αυτοκράτορα²¹, υπαινισσόμενος, με την αναφορά στο όνομα του πατέρα, την γνώση κάποιας ανεξάρτητης πηγής. Ο Συριανός, από την άλλη πλευρά, βασίζεται, ως προς τις βιογραφικές του πληροφορίες, αποκλειστικά στον Φιλόστρατο, αποδίδει ορισμένα ακόμα, άγνωστα σε μας, έργα στον Ερμογένη και ανάγει το σύνολο του συγγραφικού του έργου στις αρχές της ενηλικίωσης. Ούτε οι πληροφορίες που προέρχονται από την Σούδα –όπου δεν αναπαράγονται μόνον οι *Βίοι Σοφιστών*, αλλά και η μαρτυρία του Ησύχιου από την Μίλητο²²– μας διαφωτίζουν περισσότερο, πέρα από το προσωνύμιο *Ξυστήρ* που αποδίδεται στον Ερμογένη και την ευφάνταστη προσπάθεια να εξηγηθεί η «άγνωστη» ασθένεια, η οποία, κατά τον Φιλόστρατο, στάθηκε η αιτία της απώλειας του ταλέντου του, με ένα *post mortem* τεκμήριο: την αναφορά σε μιαν υποθετική νεκροψία, η οποία αποκάλυψε την «καρδιά αὐτοῦ τετριχωμένη»²³. Οι παλαιότεροι, όπως και οι σύγχρονοι σχολιαστές του Φιλόστρατου, φαίνεται ότι δεν έδωσαν σημασία στην ακροτελεύτια φράση του βιογράφου, σύμφωνα με την οποία ο

20. Σώπατρος: Chr. Walz, R.G. 5, 8.23-30. Συριανός: H. Rabe, *In Herm. Comm.* 2, 1.6-3.7.

21. Ανεπαρκής η εξήγηση του M. Heath στο: «Hermogenes' biographers», σελ. 49.

22. Σούδα 3046 (Adler).

23. Επεξεργασία και ερμηνεία της πληροφορίας αυτής: M. Heath, «Hermogenes' biographers», σελ. 52-54, *Menander: A Rhetor in Context*, σελ. 39-40.

Ερμογένης πέθανε περιφρονημένος μετά την απώλεια των εφηβικών του χαρισμάτων, πληροφορία που είναι δύσκολο να συμβιβαστεί με την υπόθεση ότι ο Ερμογένης, στην ενήλικη ζωή του, διέπρεψε ως δάσκαλος και θεωρητικός, όπως μαρτυρεί ο Κάσσιος Δίων. Ένα επιπλέον επιχείρημα κατά της ταύτισης αντλεί κανείς από το ίδιο το σωζόμενο έργο του Ερμογένη. Στο έργο του *Περὶ ἰδεῶν λόγου*, ασκεί κριτική στην εκφραστική των σοφιστών «της εποχής του» και ο διαχωρισμός του, ως ρήτορα, από τους σύγχρονούς του σοφιστές είναι συνειδητός και απόλυτος²⁴.

Εάν δεχθούμε τουλάχιστον την ιστορικότητα της συνάντησης του Ερμογένη με τον Μάρκο Αυρήλιο όπως την εξιστορεί ο Κάσσιος Δίων και εφόσον η περιοδεία του Μάρκου Αυρηλίου στην Ανατολή τοποθετείται το 176 μ.Χ., θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ως περίοδο συγγραφικής και παιδαγωγικής ακμής του ρήτορα την δεκαετία 170-180 μ.Χ. Εάν δεχθούμε, από την άλλη πλευρά, την φιλοστράτεια αφήγηση, θα πρέπει να προτείνουμε ως χρονολογία γέννησης του σοφιστή Ερμογένη το 160/1 μ.Χ., ενώ η διατύπωση *βαθεῖ γῆρα* –βάσει της συνήθους χρήσης της από τον Φιλόστρατο²⁵– τοποθετεί τον θάνατό του περίπου στην δεκαετία του 240-250, συνεπώς τα τεχνικά έργα του ανάγονται στις πρώτες δεκαετίες του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα. Θα προκρίνουμε την πρώτη υπόθεση και, ταυτίζοντας τον Ερμογένη του χωρίου του Κάσσιου Δίωνα με τον συγγραφέα των θεωρητικών έργων, τοποθετούμε την σύνθεσή τους περίπου στη δεκαετία του 170-180 μ.Χ., στην Αθήνα, όπου πιθανότατα δίδασκε.

Η *Περὶ τῶν Στάσεων* πραγματεία του Ερμογένη συνεχίζει μία μακρά παράδοση συγγραφής ρητορικών τεχνικών εγχειριδίων, η οποία μπορεί να αναχθεί στις απαρχές της αυτονόμησης της ρητορικής ως τέχνης της πειδούς, στο δεύτερο ήμισυ του 5^{ου} π.Χ. αιώνα. Οι πρώτοι «εὐρέτες» της ρητορικής²⁶, Κόραξ και Τεισίας –πιθανότατα το ίδιο πρόσωπο, με το

24. *Περὶ ἰδεῶν λόγου*, 249, 377-378. Για την εννοιολογική διάκριση των όρων «ρήτορας» και «σοφιστής» τον 1^ο και 2^ο μ.Χ. αιώνα, βλ. B. Puech, *Orateurs et sophistes grecs dans les inscriptions d'époque impériale*, Παρίσι, 2002, σελ. 10-15. Για την νοηματοδότηση του όρου *ρήτωρ* με την ιδιότητα του συνηγόρου, βλ. Averil και Alan Cameron, "The Cycle of Agathias", *JHS* 86, 1966, σελ. 10, 15-16.

25. Στον Φιλόστρατο, το *βαθεῖ γῆρα* αντιπαρατίθεται στο *πρῶτον γῆρας* (581), το οποίο συνδέεται με το γκριζάρισμα των μαλλιών (568, 599) και τοποθετείται –σύμφωνα με τις ιατρικές αντιλήψεις της εποχής– περίπου στα μέσα της έκτης δεκαετίας, αν και ο Φιλόστρατος διευκρινίζει πως ο προσδιορισμός αυτός δεν αφορά τους σοφιστές, η τέχνη των οποίων μπορεί να φτάνει συχνά στην ακμή της πολύ αργότερα (543, 592). Για τους περισσότερους σοφιστές, πάντως, οι πηγές του είναι ασφαλέστερες και ο βιογράφος δίνει συγκεκριμένη ηλικία θανάτου (598, 600, 602, 606, 607 κ.α.) ή έστω διαφιλονικούμενη (585).

26. Κικέρων, *Brutus*, 46-48. Αριστοτέλης, *Ρητορική* 1402a.

πρώτο να είναι το προσωνύμιο που είχε αποδοθεί στον δεύτερο²⁷— φαίνεται ότι συνέγραψαν δικανικά βοηθήματα όπου δίδασκαν μία ορισμένη λογική μέθοδο ή τέχνη υπεράσπισης στο δικαστήριο, ενώ τα αντίστοιχα εγχειρίδια (τέχναι), τα οποία κυκλοφορούσαν στα τέλη του 5^{ου} π.Χ. αιώνα στην Αθήνα και μαρτυρούνται ανάγλυφα στον Πλάτωνα²⁸—θεωρητικοί οδηγοί ή πρότυποι επιδεικτικοί λόγοι τους οποίους καλούνταν να μιμηθούν οι εφαρμοστές τους²⁹—, βρίσκονταν στην διάθεση των αττικών λογογράφων κατά την προετοιμασία των λόγων που αποστήθιζαν και εκφωνούσαν στο δικαστήριο οι διάδικοι ή οι συνήγοροί τους. Η ελληνιστική και, κυρίως, η αυτοκρατορική ρητορική θεωρία σηματοδότησαν την συγγραφή ποικίλων θεωρητικών βοηθημάτων—συχνά ανταγωνιστικών μεταξύ τους—προορισμένων να διδαχθούν στις δημόσιες ή τις ιδιωτικές ρητορικές σχολές που έδρευαν στα μεγάλα αστικά κέντρα της κυρίως Ελλάδας και της Μικράς Ασίας και όπου συνέρρεαν σπουδαστές από όλες τις ανατολικές επαρχίες³⁰. Η σπουδή της ρητορικής—κατεξοχήν, μάλιστα, της δικανικής—υπήρξε ο δημοφιλέστερος κλάδος της ανώτατης εκπαίδευσης της εποχής, καθώς η άσκηση της συνηγορίας—της δικαστικής εκπροσώπησης των διαδίκων στα τοπικά ελληνικά δικαστήρια, ή στο δικαστήριο και στο περιοδικό *conventus* του Ρωμαίου διοικητή—συνιστούσε για τους φιλόδοξους νέους των ανωτέρων τάξεων, έναν πρώτο αναβαθμό στην μελλοντική πολιτική τους σταδιοδρομία, σε ένα πολιτικό πλαίσιο όπου οι ευκαιρίες για ανέλιξη στον δημόσιο στίβο είχαν, σε σύγκριση με την κλασική περίοδο, περιοριστεί σημαντικά³¹. Στο εσωτερικό των ρητορικών σχολών, οι σπουδαστές κατανέμονταν σε πολυμελείς τάξεις, παρακολουθούσαν τις παραδόσεις των διάσημων δα-

27. T. Cole, "Who was Corax?", *Illinois Classical Studies* 16, 1991, σελ. 65-84. G.A. Kennedy, *Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής*, σελ. 57-58.

28. Φαῖδρος, 266d-267d. Πρβλ. T. Cole, *The Origins of Rhetoric in Ancient Greece*, Βαλτιμόρη, 1991, σελ. 130-132.

29. Το χαμένο, σήμερα, έργο του Αριστοτέλη *Συναγωγή Τεχνῶν* περιελάμβανε μία επισκόπηση της ιστορίας της ρητορικής ως την εποχή του, με συλλογή υλικού από ρητορικά εγχειρίδια που του ήταν διαθέσιμα. Για την φύση και το περιεχόμενο των ρητορικών εγχειριδίων του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, βλ. T. Cole, *The Origins of Rhetoric in Ancient Greece*, σελ. 71 επ. M. Gagarin, «Εικός και πειθώ: ο Πλάτων και η πρόιμη ελληνική ρητορική» (1994), ελλην. μετάφρ. στο: Δ.Γ. Σπαθαράς/Λ. Τζαλλήνα (επιμ.), *Πειθώ. Δεκατρία Μελετήματα*, Αθήνα, 2003, σελ. 31-62. Για τον πρακτικό προσανατολισμό της πρόιμης ρητορικής, βλ. Χ. Μπάλλα, «Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης για τον Ρητορικό Εμπειρισμό» στο Χ. Μπάλλα (επιμ.), *Φιλοσοφία και Ρητορική στην Κλασική Αθήνα*, Ηράκλειο, 2008, σελ. 173-191.

30. *Βίοι Σοφιστῶν* 516, 518.

31. Πλούταρχος, *Πολιτικά Παραγγέλματα* 805a-b, 809a, 823b. Δίων από την Προύσα, 7.123, 22.1.

σκάλων τους, συνέδεται ρητορικούς λόγους μιμούμενοι τα υποδείγματα στα οποία είχαν εμβαδύνει και συμμετείχαν σε εικονικές δίκες, όπου ζούσαν σε προσομοίωση την ατμόσφαιρα ενός αληθινού δικαστηρίου, με όλες τις συγκρούσεις, τις ανατάσεις και τις εκφορτίσεις του³². Καρπός του ακαδημαϊκού αυτού μικρόκοσμου, τα θεωρητικά έργα του Ερμογένη εμφανίζονται, αφενός ως δεματοφύλακες μίας μακρόχρονης παράδοσης, την οποία συμπληρώνουν ή τροποποιούν, και αφετέρου ως φορείς μίας ισχυρής τεχνικής δικανικής εμπειρίας, την οποία θέτουν στην υπηρεσία των πρακτικών εφαρμοστών του δικαίου. Στην διττή αυτή φύση της πραγματείας *Περὶ τῶν Στάσεων*, οφείλει κανείς να αναζητήσει και τα διαρκέστερα χαρακτηριστικά της.

2. «Πολιτικὸν ζήτημα» και «Νομικαὶ στάσεις» από τον Ερμαγόρα στον Ερμογένη.

Μετά από μία συνοπτική εισαγωγή και ένα κεφάλαιο στο οποίο περιγράφεται η μέθοδος την οποία πρόκειται να ακολουθήσει ο συγγραφέας, το *Περὶ τῶν Στάσεων* περιλαμβάνει μία εκτεταμένη περιγραφή της διαιρέσεως, δηλαδή της διακρίσεως των στάσεων σε δεκατέσσερα κεφάλαια³³. Σύμφωνα με το παραδοσιακό σχήμα, το οποίο είχε πρώτος διδάξει ο Ερμαγόρας, κεντρική αποστολή του ρήτορα είναι ο προσδιορισμός και η διερεύνηση του πολιτικοῦ ζητήματος³⁴. Αντιστοίχως, ο Ερμογένης επισημαίνει ότι το κεντρικό ζητούμενο σε μία δίκη είναι η επεξεργασία του πολιτικοῦ ζητήματος, το οποίο ορίζεται ως μία αμφισβήτηση λογική, η οποία αναφέρεται σε ένα πρόβλημα το οποίο απορρέει από τους νόμους και τα έθιμα μίας πολιτείας, σχετικά με το τι θεωρείται δίκαιο, έντιμο και συμφέρον, είτε από όλα αυτά μαζί είτε από το καθένα από αυτά: ἔστι τοίνυν ἀμφισβήτησις λογικὴ ἐπὶ μέρους, ἐκ τῶν παρ' ἐκάστοις κειμένων νόμων ἢ ἐδῶν περὶ τοῦ νομισθέντος δικαίου ἢ τοῦ καλοῦ ἢ τοῦ συμφέροντος ἢ καὶ πάντων ἅμα ἢ τινῶν³⁵. Ενώπιον του δικαστηρίου, ένα πολιτικό ζήτημα μπορεί να είναι δεκτικό κρίσεως

32. H.-I. Marrou, *Histoire de l' éducation dans l' Antiquité*, 2. *Le monde romain*, Παρίσι, 1948, σελ. 87-96.

33. Για τις διακρίσεις των στάσεων σε διαφορετικές κατηγορίες, ήδη από τους συγχρόνους του Ερμαγόρα, βλ. Κοϊντιλιανός, *Institutio Oratoria* 3.6.54-62. Επίσης, συνοπτικά D.A. Russell, *Greek Declamation*, σελ. 41-42 και αναλυτικά M. Heath, "The Substructure of Stasis-Theory from Hermagoras to Hermogenes", *C.Q.* 44, σελ. 114-129.

34. Σέξτος Εμπειρικός, *Πρὸς Μαθηματικούς* 66.

35. *Περὶ τῶν Στάσεων* I.3.1-5, Όλες οι παραπομπές στην ερμογενειανή πραγματεία από την νέα κριτική έκδοση του M. Patillon, (βλ. ανωτέρω, σημ. 10).

ή να μην είναι δεκτικό κρίσεως. Μόνον τα ζητήματα που είναι δεκτικά κρίσεως διαιρούνται, κατά τον Ερμογόνη, σε *στάσεις* – τα υπόλοιπα είναι ανεπίδεκτα κρίσεως και *ἀσύστατα*. Στην κατηγορία των *ἀσυστάτων* ανήκουν ζητήματα στα οποία ο ρήτορας δεν μπορεί να πάρει θέση, καθόσον, είτε είναι ολοφάνερα (*τὸ μονομερές*) είτε αντιφατικά (*κατὰ τὸ ἀντιστρέφον*) είτε ἀπίδανα (*κατὰ τὸ ἀπίδανον*) είτε παράλογα (*κατὰ τὸ ἀπερίστατον*) κ.ο.κ.: δεν πρόκειται, βέβαια, για δικαστικές υποθέσεις οι οποίες δεν είναι δυνατόν να απασχολήσουν το δικαστήριο, αλλά οι οποίες δεν επιδέχονται δικανική ἀγόρευση³⁶. Από εκεί και πέρα, όσον αφορά τα ζητήματα που είναι δεκτικά κρίσεως, ο Ερμογόνης τα διαιρεί σε δύο δεμελιώδεις κατηγορίες *στάσεων*: τις λογικές και τις νομικές. Η λογική *στάσις* είναι, είτε πραγματική, και αναφέρεται στο μέλλον (*ἀμφισβήτησις περὶ πράγματος μέλλοντος*) –όποτε απαντά κυρίως στην συμβουλευτική ρητορική– είτε δικαιολογία, αναφέρεται στο παρελθόν, και κατεξοχήν στην δικανική ρητορική³⁷. Οι λογικές δικανικές *στάσεις* διακρίνονται στις ακόλουθες υποκατηγορίες. Αν ο διωκόμενος ισχυριστεί ότι αυτό που έπραξε δεν αντίκειται στον νόμο (*κἂν μὲν μηδαμῶς φάσκη κεκωλύσθαι τὸ πεπραγμένον*), τότε η ενέργειά του ονομάζεται *ἀντίληψις*. Η ένσταση της *ἀντιλήψεως* εγείρεται, όταν κάποιος κατηγορείται για πράξη για την οποία θεωρεί ότι δεν έχει ευθύνη (*ἀνευθύνου πράγματος εἶναι δοκοῦντος ὡς ὑπευθύνου κατηγορία*) – ο Ερμογόνης χρησιμοποιεί το παράδειγμα του γεωργού που αποκηρύσσει τον γιό του, επειδή εκείνος ασχολείται με την φιλοσοφία. Εάν, εντούτοις, ο κατηγορούμενος ομολογήσει ότι διέπραξε αδίκημα (*ἐὰν δὲ ὁμολογῇ τι πεποιηκέναι, ὡς ἀδίκημα*), ο ισχυρισμός του ονομάζεται *ἀντίθεσις*. Η *ἀντίθεσις* διακρίνεται, είτε σε *ἀντίστασι* –όταν ο διωκόμενος ομολογεί μεν ότι διέπραξε αδίκημα, αλλά προβάλλει κάποια άλλη, ευρύτερης σημασίας ευεργετική πράξη που συντελέστηκε με την πράξη του: *ἀνδιστᾶ ἕτερόν τι εὐεργέτημα μείζον δι' αὐτοῦ ἀδικήματος πεπραγμένον*– είτε σε *ἀντέγκλημα*, αν η ευθύνη μετατίθεται στον παθόντα: *γίνεται γὰρ ἀντέγκλημα, ὅταν ὁμολογῶν ὁ φεύγων πεποιηκέναι τι ὡς ἀδίκημα ἀντεγκαλῇ τῷ πεπονθότι*– ένα είδος επιτρεπόμενης αυτοδικίας. Εάν ούτε ο ισχυρισμός αυτός μπορεί να στηριχθεί, οι εναλλακτικές λύσεις είναι, είτε η *μετάστασις*, δηλαδή η απόδοση της ευθύνης σε κάποιον τρίτο (*ἢ γὰρ εἰς ὑπεύθυνόν τι δυνάμενον γενέσθαι πρᾶγμα ἢ πρόσωπον μεδίστησι τὸ ἔγκλημα*), ή η αναγνώριση ότι η πράξη είναι *συγγνωστή*, εφόσον αυτή μετατίθεται σε πρόσωπο στο οποίο δεν

36. *Περὶ τῶν Στάσεων* I.14.1-21, όπου και οι επιμέρους περιπτώσεις *ἀσυστάτων* ζητημάτων. D.A. Russell, *Greek Declamation*, σελ. 43-44. Σ. Ράγκος, «Η ταξινόμηση των *στάσεων*», σελ. 77.

37. *Περὶ τῶν Στάσεων* II. 3.1-8.15.

μπορεί να αποδοθεί ευθύνη (ἢ εἰς οὐ δυνάμενον ὑπεύθυνον γενέσθαι, ἀνεύθυνον δὲ πάντη, καὶ πεποίηκε συγγνώμην).

Οι νομικές στάσεις, αντιστοίχως, ανάγονται στις διακρίσεις τις οποίες είχε εισαγάγει, τέσσερις αιώνες νωρίτερα, ο Ερμαγόρας. Μολονότι ο ίδιος πιθανότατα δεν χρησιμοποιούσε τον όρο *στάσις* για τα νομικά «ζητήματα»³⁸, στο ερμαγόρειο σύστημα αυτά αφορούσαν την ερμηνεία ενός κειμένου³⁹ και διακρίνονταν στις εξής κατηγορίες⁴⁰: α) *κατὰ ῥητὸν καὶ ὑπεξαίρεσις*, όταν πρόκειται για την αντίθεση ανάμεσα στο γράμμα και το πνεύμα του νόμου β) *ἀντινομία*, όταν πρόκειται για την σύγκρουση δύο νόμων γ) *ἀμφιβολία*, όταν πρόκειται για την αμφιλογία του νόμου δ) *συλλογισμός*, όταν πρόκειται για την αναλογική εφαρμογή άλλου νόμου. Συνεχιστής των εννοιολογικών αυτών οριοθετήσεων, ο Ερμογένης αναπτύσσει στο έργο του την λειτουργία των νομικών στάσεων, οι οποίες αναφέρονται, όχι σε ένα πραγματικό ζήτημα, ή στο απαράδεκτο της κατηγορίας, ή στο νομικά αβάσιμο της κατηγορίας –όπως οι λογικές στάσεις– αλλά στα επί μέρους ερωτήματα που γεννούν τα νομικώς σημαντικά κείμενα, τα οποία ο Ερμογένης υπαγάγει στον γενικό όρο «*ῥητά*»⁴¹. Τα «*ῥητά*» αναφέρονται τόσο σε νόμους όσο και σε άλλα έγγραφα: *ῥητὰ δὲ λέγω, οἷον νόμους, διαθήκας, ψηφίσματα, ἐπιστολάς, κηρύγματα ὠρισμένα*. Η εξέταση της στάσεως αφορά, είτε ένα, είτε περισσότερα *ῥητά*: εάν αφορά ένα *ῥητό*, και ειδικότερα την σχέση μεταξύ του γράμματος και του πνεύματος του *ῥητοῦ*, πρόκειται για την *στάση ῥητὸν καὶ διάνοια*. Στο ερμογενειανό παράδειγμα, ενώ ο νόμος ορίζει ότι ο ξένος, ο οποίος θα ανέλθει στο τείχος μίας πόλεως, τιμωρείται με θάνατο, κάποιος ο οποίος ανήλθε στο τείχος κατά την διάρκεια πολιορκίας και αρίστευσε, στην συνέχεια διώκεται με βάση τον νόμο αυτόν. Η δεύτερη νομική στάση ονομάζεται *συλλογισμός*, όταν ένα «*ἀγγραφο*» πράγμα υπάγεται σε ένα «*ἐγγγραφο*», καθόσον το «*ἀγγραφο*» ταυτίζεται με το «*ἐγγγραφο*» (*ἔστι γὰρ συλλογισμὸς ἀγράφου πράγματος πρὸς ἐγγραφὸν παράθεσις, εἰς ταῦτὸν συνάγοντός τινος τὸ ἄγραφον τῷ ἐγγράφῳ*): στο παράδειγμα του Ερμογένη, σύμφωνα με τον νόμο δεν επιτρέπεται να λαμβάνει τον λόγο (στην εκκλησία του δήμου) όποιος έχει μητέρα εταίρα – και κάποιος πα-

38. Κικέρων, *De Inventione*, I.17. Κοϊντιλιανός, *Institutio Oratoria* 3.6.61 επ.

39. Όπως στο χωρίο της *Institutio Oratoria*, 3.5.4: *Illud iam omnes fatentur esse questions aut in scripto aut in non scripto. In scripto sunt de iure, in non scripto de re: illud legale, hoc rationale genus Hermagoras atque eum secuti vocant, id est νομικὸν et λογικόν*.

40. Κοϊντιλιανός, *Institutio Oratoria* 3.6.60-62.

41. Για τον σκοπό της παρούσας μελέτης, συνοψίζουμε και σχολιάζουμε τα χωρία *Περὶ τῶν Στάσεων* II. 9.1-13.14. Ο Ερμογένης διαπραγματεύεται εκ νέου κάθε επιμέρους νομική στάση στα κεφάλαια IX.1.1-XII.10.5.

ρεμποδίζει τον γεννημένο από πατέρα πόρνο να λάβει τον λόγο (οἶον, τὸν ἐξ ἐταίρας μὴ λέγειν, ἐκ πόρνου τινὰ γεγονότα λέγειν κωλύει τις). Πρόκειται, συνεπώς, για περίπτωση διασταλτικής ερμηνείας: μολονότι το γράμμα του νόμου μιλά μόνον για μητέρα, ο ρήτορας θα επικαλεστεί το επιχείρημα ότι ο σκοπός του νόμου είναι ευρύτερος, και ότι με τελολογική διαστολή, υπάγεται στην διάταξη αυτή και ο πατέρας πόρνος. Η τρίτη περίπτωση νομικής στάσεως αφορά, είτε την σχέση μεταξύ περισσότερων ῥητῶν, είτε την διαίρεση ενός ῥητοῦ σε περισσότερα μέρη: πρόκειται για την περίπτωση της ἀντινομίας. Εάν μεν αντιπαρατίθενται και συγκρούονται δύο ή περισσότερα, μη αντίθετα από την φύση τους, ῥητά, η στάσις ονομάζεται ἀντινομία (ἐστὶ γὰρ ἀντινομία δύο ἢ καὶ πλειόνων ῥητῶν ἢ καὶ ἐνὸς διαιρουμένου μὴ φύσει ἐναντίων, κατὰ περίστασιν δὲ, μάχη). Και εδώ η εξέταση του γράμματος και του πνεύματος του ῥητοῦ είναι διπλή (καὶ ὅλως διπλῇ τίς ἐστὶ ζήτησις ῥητοῦ καὶ διανοίας). Για παράδειγμα –σημειώνει ο Ερμογένης– σύμφωνα με τον νόμο, όποιος αποκηρύσσεται από τον πατέρα του, δεν επιτρέπεται να μετέχει στην πατρική περιουσία, ενώ, σύμφωνα με άλλον νόμο, όποιος διασώζει ένα ακυβέρνητο πλοίο, καθίσταται κύριός του. Τι θα συμβεί όμως εάν κάποιος, ο οποίος είχε προηγουμένως αποκηρυχθεί, διέσωσε ακυβέρνητο πλοίο, αλλά εμποδίζεται στο να αποκτήσει την κυριότητά του επειδή αυτό ανήκει στην πατρική περιουσία; Ένα δεύτερο παράδειγμα ἀντινομίας, όσον αφορά την διαίρεση ενός ρητού σε δύο μέρη: η βιασθείσα κοπέλα έχει, σύμφωνα με τον νόμο, το δικαίωμα να επιλέξει αν θα ζητήσει από τον βιαστή γάμο ή τον θάνατό του. Τι θα συμβεί, όμως, εάν κάποιος βίασε δύο κοπέλες, και η πρώτη επιλέγει την εκτέλεσή του, και η άλλη τον γάμο τους (οἶον, ὁ ἀποκήρυκτος μὴ μετεχέτω τῶν πατρῶν, καὶ ὁ ἐπιμείνας χειμαζομένη νηϊ δεσπότης ἔστω τῆς νεώς. ἀποκήρυκτος ἐπέμεινε χειμαζομένη νηϊ, καὶ εἴργεται αὐτῆς ὡς πατρώας· τοῦ δὲ κατὰ διαίρεσιν ῥητοῦ ποιούντος ἀντινομίαν παράδειγμα τόδε· ἡ βιασθεῖσα ἢ γάμον ἢ θάνατον αἰρείσθω τοῦ βιασαμένου· δύο τις κατὰ ταῦτὸν ἐβιάσατο κόρας, καὶ ἡ μὲν θάνατον αὐτοῦ, ἡ δὲ γάμον αἰρεῖται);

Τέλος, ο Ερμογένης κλείνει την εξέταση των νομικών στάσεων με μία τέταρτη κατηγορία, την ἀμφιβολία: πρόκειται για μία αμφισβήτηση, η οποία αναφέρεται στην γραμματική ερμηνεία ενός ῥητοῦ, και στα ερμηνευτικά προβλήματα που γεννά ο διαφορετικός τονισμός ή συλλαβισμός του (ἐστὶ γὰρ ἀμφιβολία ἀμφισβήτησις περὶ ῥητὸν ἐκ προσῳδίας ἢ διαστάσεως συλλαβῶν γινομένη). Το πρώτο παράδειγμα που δίνεται αφορά τον τονισμό: αν υποθέσουμε ότι το κείμενο ενός νόμου έχει ως εξής: «ἐταίρα χρυσία εἰ φοροίη, δημοσία ἔστω», μπορεί εξίσου να υποστηριχθεί ότι η λέξη “δημοσια” είναι προπαροξύτονη και αφορά τα χρυσαφικά, ή παροξύτονη και η εταίρα πρέπει να καταστεί δημοσία. Κάποιος –συνεχίζει ο Ερμογένης– είχε δύο τέκνα που ονομάζονταν Λέων και Πανταλέων.

Στην διαθήκη του, η διάταξη «*ἐχέτω τὰ ἐμὰ πάντα Λέων*» επιτρέπει και στους δύο γιούς να διεκδικήσουν, ο καθένας για λογαριασμό του, την περιουσία: ο ένας διαβάζοντας το «*πάντα Λέων*» ως μία λέξη, ο άλλος διαχωρίζοντας τη λέξη «*πάντα*» από τη λέξη «*Λέων*».

Η φύση των λογικών και των νομικών στάσεων, όπως εκτέθηκε παραπάνω, είναι εύκολο να διαγνωστεί: πρόκειται για τα λογικά εκείνα σχήματα, τα οποία εξετάζουν κάθε αμφισβήτηση που εγείρεται σχετικά με την υπό κρίση δικαστική υπόθεση – για τα δικονομικά όπλα που χρησιμοποιούν οι διάδικοι για να υποστηρίξουν ή να αρνηθούν, ο καθένας από την πλευρά του, μία κατηγορία. Στην θεωρία, οι επιμέρους στάσεις εμφανίζονται μεθοδικά κωδικοποιημένες, βάσει μίας σειράς διαδοχικών διαιρέσεων, μολονότι είναι βέβαιο ότι στο δικαστήριο, η κατηγορία και η υπεράσπιση θα στήριζαν τις θέσεις τους σε περισσότερες από μία στάσεις, ή σε διαφορετικούς συνδυασμούς τους. Αποδημώντας από τα σπουδαστήρια των καθηγητών και τα θρανία των ρητορικών σχολών, και εγκαταβιώνοντας, πλέον, στις αγορεύσεις των συνηγόρων ενώπιον ενός πραγματικού ελληνικού ή ρωμαϊκού δικαστηρίου –δηλαδή σε συνθήκες αληθινών συγκρούσεων και κρίσιμων διακυβευμάτων– τα ρητορικά σχήματα θα πρέπει να έχαναν την θεωρητική τους αυτάρκεια και να προσγειώνονταν –μοιραία– στο ανώμαλο έδαφος της πράξης. Συναντούμε, ωστόσο, στο εγχειρίδιο του Ερμογένη –και κυρίως στα παραδείγματα που επεξηγούν τον τρόπο λειτουργίας κάθε στάσεως– ίχνη της μετάβασης αυτής από την καθαρή θεωρία στην νομική πραγματικότητα; Με λίγα λόγια, απηχούν –και εάν ναι, σε ποιον βαθμό– τα ερμογενειανά ρητορικά σχήματα, τα ελληνικά δίκαια της εποχής τους, στην υπηρεσία των οποίων φέρονται ταγμένα;

3. Φαντασιακές νομοθεσίες, ελληνικά δίκαια.

Όπως καταδεικνύει και η συνοπτική, ακόμα, παρουσίαση που προηγήθηκε, ο ιστορικός του δικαίου μπορεί να αποκτήσει, μέσω της μελέτης της θεωρίας των στάσεων, άμεση πρόσβαση στις δικονομικές τεχνικές που εφαρμόζονταν από τους συνηγόρους ενώπιον των ελληνικών δικαστηρίων, ή του δικαστηρίου του Ρωμαίου διοικητή, τουλάχιστον τους δύο πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες. Εντούτοις, παραμένει άδηλο το κατά πόσον τα σωζόμενα τεχνικά εγχειρίδια είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν ως πηγή για τα ισχύοντα ελληνικά δίκαια (ή, ενδεχομένως, και για το ρωμαϊκό δίκαιο) της ίδιας περιόδου. Από την μία πλευρά, ο Ερμογένης –όπως όλοι οι επιφανείς θεωρητικοί της ρητορικής– δεν δίδασκε νομικά – έστω και εάν τα αντικειμενικά όρια μεταξύ ρητορικής και δικαίου υπήρξαν, στην αρχαιότητα, και για τα δικά μας μέτρα, τουλάχιστον ασαφή. Από την άλλη, ούτε η εκπαίδευση ενός εκκολαπτόμε-

νου δικανικού ρήτορα φαίνεται ότι γινόταν βάσει νομοθετικών παραδειγμάτων και δικαστικών υποθέσεων δανεισμένων ή εμπνευσμένων από την πραγματικότητα, αλλά βάσει επιγραμματικών υποθετικών νόμων και παράδοξων δικαστικών κρίσεων, οι οποίες μοιάζουν να λαμβάνουν χώρα σε έναν φανταστικό δικαιοχρόνο και χώρο, σε εκείνη την ουτοπική ελληνική πόλη, την οποία ο Donald Russell είχε στο παρελθόν ονομάσει προσφυώς «Σοφιστούπολη»⁴². Η πόλη αυτή –γνωστή και από πολλούς σωζόμενους ρητορικούς λόγους της ύστερης αρχαιότητας– απηχεί αόριστα το κλασικό παρελθόν του 5^{ου} και 4^{ου} π.Χ. αιώνα: κυβερνάται από δημοκρατικούς δεσμούς –εκκλησία του δήμου, βουλή– βρίσκεται συχνά υπό την απειλή πολέμου ή τυραννίας και σώζεται μετά την ηρωική συνδρομή ενός πολίτη που «αριστεύει», ενώ δοκιμάζεται και από έντονους κοινωνικούς διχασμούς, μεταξύ ανδρών και γυναικών, πλουσίων και φτωχών, γονέων και τέκνων. Πρόκειται, σε κάποιο ασφαλώς μέτρο, για μία ακόμα έκφανση του αρχαϊσμού και του κλασικισμού που σηματοδοτούν την ιδεολογία των Ελλήνων συγγραφέων της αυτοκρατορικής περιόδου, και κατευδύνουν συνολικά τον βίο της ελληνικής τοπικής αριστοκρατίας⁴³. Γνωρίζουμε από πληθώρα πηγών ότι οι πεπαιδευμένοι των ανωτέρων τάξεων επιχειρούσαν, τόσο γλωσσικά (αττικισμός), όσο και κοινωνικά, ή ακόμα και πολιτικά (ανακαίνιση μνημείων και διοργάνωση αθλητικών αγώνων σε ανάμνηση σημαντικών γεγονότων του ελληνικού παρελθόντος⁴⁴, γενεαλογικά δένδρα και ονοματοδοσίες που διεκδικούσαν την τιμή μίας απευθείας καταγωγής από επωνύμους της αρχαίας ιστορίας⁴⁵, εξελληνισμός των ρωμαϊκών ονομάτων από Έλληνες αριστοκράτες που είχαν αποκτήσει την ρωμαϊκή πολιτεία⁴⁶ κ.α.) να διατηρήσουν μία ζωντανή σύνδεση με το κλασικό παρελθόν, πιθανόν ως αμφίδυμη αντίδραση στην αναπόδραστη πραγματικότητα της ρωμαϊκής κυριαρχίας⁴⁷. Στο ίδιο πνεύμα, πολλά από τα παράδοξα νομικά προβλήματα τα οποία διχάζουν τον ανιστορικό κόσμο της «Σοφιστούπολης».

42. D.A. Russell, *Greek Declamation*, σελ. 21-39.

43. Ιω Σ. Τουλουμάκος, *Συμβολή στην έρευνα της ιστορικής συνειδήσεως των Ελλήνων στην εποχή της Ρωμαϊκής κυριαρχίας*, Αθήνα, 1972 (α' γερμ. έκδ: 1971). E.L. Bowie, "Greeks and their Past in the Second Sophistic" στο: M.I. Finley, *Studies in Ancient Society*, Λονδίνο, 1974, σελ. 166-210. S. Swain, *Hellenism and Empire. Language, Classicism and Power in the Greek World A.D. 50-250*, Οξφόρδη, 1996.

44. I.G. II² 1035. Πausanias, 3.14.1.

45. Βίοι Σοφιστών 546-7, 558, 615. Από τις επιγραφικές πηγές, βλ. ενδεικτικά: S.E.G. II.546, 559, 12.327.

46. Απολλώνιος ο Τυανεύς, *Επιστολές* 71 και 72. E.L. Bowie, "Greeks and their Past in the Second Sophistic", σελ. 200.

47. Πλούταρχος, *Πολιτικά Παραγγέλματα* 824e.

προέρχονται κατευθείαν από την ελληνιστική ρητορική, χωρίς να έχουν μεταβληθεί μετά τον 1^ο π.Χ. αιώνα. Γενικότερα, η φιλολογική έρευνα υποδεικνύει ότι ο Ερμογένης αντλεί τα παραδείγματά του από μία δεξαμενή δικανικών ρητορικών ασκήσεων οι οποίες ανήκουν στην ελληνική εκδοχή των *controversiae* (*ἀμφιλογίαι*) – των φανταστικών, δηλαδή, δικανικών λόγων, τους οποίους γνωρίζουμε από τα πέντε σωζόμενα βιβλία του Πρεσβύτερου Σενέκα (1^{ος} π.Χ. αιώνας), και οι οποίοι είχαν λειτουργήσει ως συγκοινωνούντα δοχεία και με την ρωμαϊκή θεωρία.

Ως εκ τούτου, οι ελληνικές και ρωμαϊκές πηγές των *controversiae* είχαν στο παρελθόν απαξιωθεί ως πεδίο άντλησης πληροφοριών για τα δίκαια της κλασικής ή της αυτοκρατορικής περιόδου⁴⁸. Ανθολογώντας ορισμένες από τις σημαίνουσες αρνητικές τοποθετήσεις, ο Michael Winterbottom υποστήριξε ότι δεν θα βρει κανείς εκεί παρά μία ανάμιξη, «απελπιστικά συγχυσμένη», ελληνικών και ρωμαϊκών νόμων, μυθοπλασίας και πραγματικότητας, και ότι μάλιστα οι νόμοι των *controversiae* όφειλαν να είναι φανταστικοί, προκειμένου να δοθεί στους σπουδαστές της ρητορικής η δυνατότητα να εξασκηθούν με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ελευθερία στην τεχνική και στην επιχειρηματολογία – εάν ήταν υποχρεωμένοι να εφαρμόσουν ισχύοντες νόμους, τα περιθώριά τους θα περιορίζονταν σημαντικά. «Διδασκόσουν το δίκαιο στην νομική σχολή ή στα δικαστήρια», γράφει ο Winterbottom. «Διδασκόσουν την επιχειρηματολογία στην ρητορική σχολή. Τα δύο αυτά ήταν ξεχωριστά για μία πολύ εύλογη αιτία. Η χρήση των φανταστικών νόμων ενδάρρυνε την ευλυγισία και την πρωτοτυπία του επιχειρήματος. Εάν οι νόμοι ήταν αληθινοί, θα έπρεπε να προχωρήσει κανείς με μεγαλύτερη προσοχή». Στην ίδια προοπτική, ο Winterbottom σημείωνε ότι η θεωρία των στάσεων ήταν εξοβελισμένη ή παραμελημένη στα δικαστήρια, ακόμα και εάν οι ρήτορες ανέτρεχαν σε αυτήν ως ένα είδος ασφαλιστικής δικλείδας για τον έλεγχο της πληρότητας των επιχειρημάτων τους⁴⁹. Το επιχείρημα του Winterbottom μπορεί, εντούτοις, να εφαρμοστεί μόνον στον ρωμαϊκό κόσμο, όπου πράγματι υπήρξαν ανεπίσημες νομικές σχολές (*stationes ius publice docentium aut respondentium*) – ενώ στην ελληνική Ανατολή, όπως γνωρίζουμε, η Νομική Σχολή της Βυρρητού ιδρύεται μόλις το

48. Βασικά έργα: H. Bornecque, *Les déclamations et les déclamateurs d'après Sénèque le Père*, Λίλλη, 1902, ειδικά οι σελ. 59-74. S.F. Bonner, *Roman Declamation in the Late Republic and the Early Empire*, Λίβερπουλ, 1949: ανασκόπηση της παλαιότερης βιβλιογραφίας στις σελ. 84-85.

49. M. Winterbottom, "Schoolroom and Courtroom" στο: Brian Vickers (ed.), *Rhetoric revalued: Papers from the International Society from the History of Rhetoric*, Νέα Υόρκη, 1982, σελ. 65,66.

239 μ.Χ. Πιο προσεκτικός, ο Donald Russell επεσήμανε ότι οι ρήτορες επέλεγαν μάλλον με ελευθεριότητα τα νομοθετικά υποδείγματα των τεχνικών τους ασκήσεων, είτε από πραγματικούς νόμους είτε από ιδεατές, ουτοπικές νομοθεσίες – επικαλούμενος ειδικότερα το *Περὶ τῶν Στάσεων*, και υποστηρίζοντας ότι δεν μπορούμε να ξέρουμε κατά πόσον οι ερμογενειανοί νόμοι προέρχονται από την πραγματικότητα ή την φιλοσοφική φαντασία, όπως, λόγου χάριν, η *δίκη ἀγαμίου*, στην οποία αναφέρεται ο Ερμογένης, και η οποία απηχεί είτε την σπαρτιατική νομοθεσία είτε τους πλατωνικούς Νόμους⁵⁰, ή η πρόβλεψη ότι όποιος διασώζει ένα ακυβέρνητο πλοίο, καθίσταται κύριός του, η οποία, κατά τον Russell, ανάγεται ενδεχομένως στον *Νόμο Ῥοδίων Ναυτικό*⁵¹.

Είναι, όμως, βάσιμοι –και εάν ναι, σε ποιον βαθμό– οι ισχυρισμοί της θεωρίας; Ας επανέλθουμε στον ερμηνευτικό μας στόχο και ας εξετάσουμε, κατ' αρχάς, την φύση των νομικών στάσεων κατά τον Ερμογένη. Σύμφωνα με το οικείο χωρίο, οι νομικές στάσεις αναφέρονται, όπως είδαμε, σε αμφισβητήσεις που αφορούν τα *ρήτά*, στα οποία περιέχονται τόσο οι νόμοι, όσο και άλλα νομικώς σημαντικά κείμενα. Ήδη οι αρχαίοι σχολιαστές του Ερμογένη είχαν επισημάνει ότι οι στάσεις αυτές αφορούν πληθώρα εγγράφων, ονομάζονται, ωστόσο, *νομικάί*, λόγω της εξέχουσας θέσης του νόμου ανάμεσα στα υπόλοιπα υπό κρίση έγγραφα⁵². Ο ορισμός των *ρήτων* απηχεί, προφανώς, παλαιότερη παγιωμένη διατύπωση, η οποία ανάγεται στην ελληνιστική ή στην κλασική περίοδο· συμπεριλαμβάνει νόμους και ψηφίσματα της εκκλησίας του δήμου, διαθήκες, επιστολές, καθώς επίσης και την κατηγορία «*κηρύγματα ὠρισμένα*». Ο ορισμός αυτός δεν ανταποκρίνεται, βέβαια, λιγότερο και στο νομικό τοπίο της εποχής στην οποία γράφει ο Ερμογένης⁵³. Μολονότι η λειτουργία της εκκλησίας του δήμου είχε ήδη μεταβληθεί σημαντικά από την ύστερη ελληνιστική περίοδο⁵⁴, εξακολουθούσε να ασκεί

50. *Περὶ τῶν Στάσεων* III.2.5-6. Πλούταρχος, *Λυκούργος* 15. Πλάτων, *Νόμοι* 774.

51. D.A. Russell, *Greek Declamation*, σελ. 37-38.

52. Σύνοψη στο M. Patillion, *Corpus Rhetoricum*, II, *Hermogène: les états de cause*, σελ. 106.

53. Για την συνειδητή διάκριση αρχαίων και μεταγενέστερων ελληνικών νόμων στον Ερμογένη, βλ. *Περὶ τῶν Στάσεων* X.16.1-8.

54. G.E.M. de Ste. Croix, *Ο Ταξικός Αγώνας στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο. Από την Αρχαϊκή Εποχή ως την Αραβική Κατάκτηση* (μετάφρ. Γ. Κρητικός), Αθήνα, 1998 (α' αγγλική έκδ. 1981), σελ. 379-383. Ph. Gauthier, "Les cités hellénistiques", στο: M.H. Hansen (επιμ.), *The Greek City in the Roman Period. The Ancient Greek City State. Symposium on the Occasion of the 250th Anniversary of the Royal Danish Academy of Sciences and Letters*, Historisk-filosofiske Meddelelser, Κοπεγχάγη, 1993, σελ. 211-231.

νομοθετική εξουσία και να εκδίδει ψηφίσματα τουλάχιστον ως τα μέσα του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα⁵⁵, ανεξάρτητα από το εάν τα ψηφίσματά της υποβάλλονταν για επικύρωση στον Ρωμαίο διοικητή της επαρχίας ή όχι, ο οποίος διατηρούσε, πάντως, και το δικαίωμα αναστολής της ισχύος τους, εάν έκρινε ότι αντέβαιναν στα συμφέροντα της Ρώμης⁵⁶. Αμφισβητήσεις σχετικά με την ερμηνεία νόμων και ψηφισμάτων είναι εύλογο να ανέκυπταν στη διάρκεια μίας δίκης, και οπωσδήποτε σχετικά με διαθήκες ή επιστολές⁵⁷. Όσον αφορά στα «κηρύγματα ώρισμένα», οι αρχαίοι σχολιαστές θεώρησαν ότι αναφέρονται στα «ἐκ προστάγματος καὶ ψήφω τοῦ δήμου κεκηρυγμένα»⁵⁸, χωρίς να τους απασχολήσει ο πλεονασμός. Αν αναζητήσουμε άλλες πιθανές ερμηνείες, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι τα «κηρύγματα» αναφέρονται σε έγγραφες συμφωνίες που προέρχονται από το δίκαιο των συναλλαγών – ή, ακόμα, ότι μεταφράζουν πράξεις της ρωμαϊκής διοικήσεως, τα «ήδικτα»-edicta του διοικητή της επαρχίας, η ερμηνεία των οποίων ασφαλώς και θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο νομικής στάσεως. Στην πραγματικότητα, γνωρίζουμε ότι η επίκληση στάσεων όπως η παραγραφή από τους συνηγόρους ήταν συχνή και ενώπιον του αυτοκρατορικού δικαστηρίου⁵⁹. Ακόμα και εάν ο ορισμός των ῥητῶν στον Ερμογένη αποτελεί τυπική επανάληψη παλαιότερων διατυπώσεων, οι γέφυρες με την νομική πραγματικότητα της εποχής του δεν είναι κατ' ανάγκην κομμένες.

Ας περάσουμε στην λειτουργία και την καταγωγή των υποθετικών νόμων που παραθέτει ο Ερμογένης, εξειδικεύοντας την λειτουργία κάθε επιμέρους νομικής στάσεως. Πρόκειται για μία σειρά νόμων, οι περισσότεροι από τους οποίους έχουν πράγματι τα αντίστοιχά τους στις ρωμαϊκές controversiae. Ο πρώτος παρατίθεται κατά την εξέταση της νομικής στάσεως ῥητὸν και διάνοια και συνδέεται με την στερεότυπη ρητορική παράδοση του πολίτη που αριστεύει: όπως είδαμε, ο ξένος ο οποίος

55. Δίων από την Προύσα, 7.24-26. Για την αύξηση της ισχύος της βουλής και τον έλεγχο της από την τοπική αριστοκρατία, βλ. W. Liebeschuetz, "The End of Ancient City", στο: J. Rich (έκδ.), *The City in Late Antiquity*, 1992, σελ. 12.

56. *I.G.R.* III, 582. Πλούταρχος, *Πολιτικά Παραγγέλματα* 814f. Για το θέμα της επικύρωσης των ψηφισμάτων, βλ. τις αντικρουόμενες απόψεις των D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, I, Νιού Τζέρσεϊ, 1950, σελ. 641 και J.H. Oliver, "The Roman Governor's Permission for a Decree of the Poleis", *Hesperia* 23, 1954, σελ. 163-167. Αναστολή ψηφισμάτων από τον Ρωμαίο διοικητή: Δίων από την Προύσα, 48.1.

57. Πρβλ. Αρτεμίδωρος, I.67 (Pack).

58. M. Patillon, *Corpus Rhetoricum*, II, *Hermogène: les états de cause*, ό.π.

59. Παραγραφή: *Περὶ τῶν Στάσεων* II.14.6-16.12. VIII. 1.1-17.1. Εφαρμογή της στάσεως της παραγραφῆς ενώπιον του αυτοκρατορικού δικαστηρίου: *S.E.G.* 17.759 και *Βίοι Σοφιστῶν* 626.

θα ανέλθει στο τείχος μίας πόλεως τιμωρείται με θάνατο· κάποιος ο οποίος ανήλθε στο τείχος κατά την διάρκεια πολιορκίας και αρίστευσε, στην συνέχεια διώκεται με βάση τον νόμο αυτόν⁶⁰. Ο νόμος παραπέμπει στις ελληνικές πόλεις-κράτη της κλασικής περιόδου· η ελευθερία της πόλεως απειλείται από εξωτερικούς εχθρούς αλλά στην συνέχεια, η σωτηρία της γίνεται για τον αριστεύσαντα πηγή δικαστικής αντιδικίας. Μπορούμε να εναρμονίσουμε ή να συμφιλιώσουμε την εκτεταμένη χρήση του προτύπου του *ἀριστεύς* στην ρητορική θεωρία⁶¹ με το ασφυκτικό πολιτικό πλαίσιο των «ελεύθερων» ελληνικών πόλεων-κρατών υπό ρωμαϊκή κυριαρχία; Η άποψη που υποστηρίζει ότι πρόκειται για μία παρωχημένη αναφορά στην πολιτική αυτονομία των πόλεων κατά το κλασικό παρελθόν, παραγνωρίζει, κατ' αρχάς, την κοινωνική δυναμική του αρχαϊσμού και του κλασικισμού της περιόδου: η υπενθύμιση στους σπουδαστές της ρητορικής, ή στο ανήσυχο ακροατήριο μίας δίκης, ενός νόμου που προστατεύει τα τείχη μίας ελληνικής πόλης, ανακαλεί μνήμες που, εκούσια ή ακούσια, αντιπαρατίθενται υπογείως στην ρωμαϊκή εξουσία. Ανάλογα παραδείγματα στις ελληνικές *controversiae* με θέμα την απειλή κατάλυσης της δημοκρατίας από έναν τύραννο, και την τυραννοκτονία⁶², συνδέονται, όχι μόνον με την ασυνείδητη επιθετικότητα έναντι της βαριάς σκιάς της Ρώμης, αλλά και με τις κοινωνικές εντάσεις στο εσωτερικό των ελληνικών πόλεων μεταξύ της τοπικής αριστοκρατίας και του δήμου: η κατηγορία της «τυραννίας» είχε κατ' επανάληψη εγερθεί εναντίον επιφανών μελών της ελίτ, όπως του Δίωνα από την Προύσα και του Ηρώδη του Αττικού⁶³. Αρχαίος και πραγματικός, ή διδακτικός και φανταστικός, ο νόμος του ερμογενειανού παραδείγματος –όπως και η συνακόλουθη αμφισβήτηση που γεννιέται σχετικά με το γράμμα (*ρήτον*) και το πνεύμα του (*διάνοια*)⁶⁴– δεν είναι κατ' ανάγκην και πολιτικά αδώς.

Ο δεύτερος νόμος συνάπτεται στην νομική στάση του συλλογισμού και παραπέμπει επίσης στην πόλη-κράτος της κλασικής περιόδου: δεν επιτρέπεται να λαμβάνει τον λόγο στην εκκλησία του δήμου όποιος έχει

60. D.A. Russell, *Greek Declamation*, σελ. 24-27.

61. Μόνον στον Ερμογένη: *Περὶ τῶν Στάσεων* III.2.7, II.8-15, 39.1-7, VI.3.4-5 κ.α.

62. Ο Ερμογένης βρίθει σχετικών δικαστικών υποθέσεων με τυράννους και τυραννοκτόνους: βλ. ενδεικτικά, *Περὶ τῶν Στάσεων* I.24.1-7, III.11.7-15, III.19.1-7.

63. Δίων από την Προύσα, 47.23-24. *Βίοι Σοφιστῶν* 559. D.A. Russell, *Greek Declamation*, σελ. 32-33. N.M. Kennell, "Herodes Atticus and the Rhetoric of Tyranny", *C.Ph.* 92, σελ. 346-362. T. Whitmarsh, *The Second Sophistic*, Οξφόρδη, 2005, σελ. 70-73.

64. Πλήρης ανάπτυξη της δικανικής επιχειρηματολογίας επί του παραδείγματος αυτού, στα χωρία *Περὶ τῶν Στάσεων* IX.2.1-10.

μητέρα εταίρα. Μία παραλλαγή του ίδιου θέματος βρίσκουμε στον Κοϊντιλιανό⁶⁵. Η απαγόρευση του δικαιώματος να ομιλεί κανείς ενώπιον της εκκλησίας του δήμου ή της βουλής (λέγειν η δημηγορεῖν) αποτελεί, στο αττικό δίκαιο, μία από τις κυριότερες συνέπειες της επιβολής ποινής ατιμίας⁶⁶. Η γραφή ἐταιρήσεως –στο πλαίσιο της απαξίωσης των πολιτών που χαρακτηρίζονται από τους αττικούς ρήτορες αἰσχροῦς βεβιωκότες– απειλείται στους εκδιδόμενους επί χρήμασι άνδρες και σε εκείνους που δέχονται τις υπηρεσίες τους, και συνεπάγεται ακριβώς την ποινή της ατιμίας⁶⁷. Η ποινή αυτή σε άλλες περιπτώσεις μπορούσε να είναι και κληρονομική⁶⁸. Ο ερμογενειανός νόμος φαίνεται να συνδυάζει όλες αυτές τις νομοθετικές προβλέψεις του αττικού δικαίου (στην συνέχεια του παραδείγματος, ο πατέρας είναι πόρνος), με ανάμιξη στοιχείων από διαφορετικές περιπτώσεις επιβολής ατιμίας και, ίσως, με άγνοια της ακριβούς προΐστορίας της ποινής σε αντίστοιχες περιπτώσεις· πάντως, η παραμονή σε ισχύ αντιστοίχων νόμων σε ελληνικές πόλεις την ρωμαϊκή περίοδο δεν είναι απίθανη⁶⁹.

Τρεις επιπλέον υποθετικοί νόμοι παρατίθενται από τον Ερμογένη στην ανάλυση της νομικής στάσης της ἀντινομίας. Σύμφωνα με τον πρώτο νόμο, όποιος αποκηρύσσεται από τον πατέρα του, δεν επιτρέπεται να μετέχει στην πατρική περιουσία. Πρόκειται για μία πράξη αποκήρυξης, η οποία έχει ποικίλα προηγούμενα στις ελληνικές controversiae· περιγράφοντας την ερμογένεια στάση της ἀντιλήψεως, παραθέσαμε ήδη το παράδειγμα του γεωργού που αποκηρύσσει τον γιό του, επειδή εκείνος ασχολείται με την φιλοσοφία⁷⁰. Η ἀποκήρυξις ανάγεται αποκλειστικά στις ελληνικές νομοθεσίες· δεν υπάρχει ανάλογό της στο κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο, και ακόμα και η εισαγωγή της abdicatio μετά τον 3^ο μ.Χ. αιώνα στις ανατολικές επαρχίες, κατόπιν ελληνικών επιδράσεων,

65. Κοϊντιλιανός, *Institutio Oratoria* 7.6.3. Αντιδικία για το εάν μπορεί να λάβει κανείς τον λόγο στην εκκλησία του δήμου: *Rhet. Ad. Her.* 1.11.

66. D.M MacDowell, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, Αθήνα, 1996, σελ. 117-120 (α' αγγλ. έκδ. 1978). Μ. Σ. Γιούνη, *Άτιμος ἔστω, Άτιμος τεθνάτω. Συμβολή στη μελέτη της ποινής ατιμίας και της θέσης εκτός νόμου στο αττικό δίκαιο*, Θεσσαλονίκη, 1998, σελ. 78-79, όπου και οι σχετικές πηγές.

67. Μ. Σ. Γιούνη, *Άτιμος ἔστω, Άτιμος τεθνάτω*, σελ. 184-185.

68. Δημοσθένης, 21.113. Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 16.10 (ἄτιμος ἔστω καὶ αὐτὸς καὶ γένος ἢ καὶ παῖδες). D.M MacDowell, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, σελ. 119. Μ. Σ. Γιούνη, *Άτιμος ἔστω, Άτιμος τεθνάτω*, σελ. 100.

69. Βλ. μία επιγραφή από την Θάσο των αρχών της αυτοκρατορικής περιόδου: *I.G.* XII, Suppl. 364, και αναλυτικά: Α. Dimoroulou - Piliouni, «Αποξενοῦσθαι: Άτιμία in Roman Times?», (υπό δημοσίευση).

70. D.A. Russell, *Greek Declamation*, σελ. 31-32.

δεν πραγματοποιήθηκε χωρίς νομοθετική ισχυρή αντίσταση⁷¹. Προηγουμένως, η *abdicatio* είχε περισσότερο τον χαρακτήρα ηθικής αποδοκιμασίας⁷², ενώ στο αττικό δίκαιο συνεπάγεται την αποπομπή του ανάξιου γιού από τον πατρικό οίκο⁷³. Η ιστορικότητα, τόσο των νόμων περί αποκηρύξεως που ίσως εξακολουθούσαν να ισχύουν στις «ελεύθερες» ελληνικές πόλεις, όσο και πολλών περιπτώσεων αποκηρύξεως, οι οποίοι είχαν ως συνέπεια την απώλεια των δικαιωμάτων του γιού στην πατρική περιουσία, είναι πιθανή. Οι προβληματικές και συγκρουσιακές οικογενειακές σχέσεις είναι ένα σταθερά επαναλαμβανόμενο θέμα στην γραμματεία της περιόδου, σε όλες τις κοινωνικές τάξεις⁷⁴. Σύμφωνα με τον δεύτερο νόμο, όποιος διασώζει ένα ακυβέρνητο πλοίο, καδίσταται κύριός του. Αντίστοιχες προβλέψεις προϋποτίθενται και στην ρωμαϊκή ρητορική⁷⁵. Δεν μπορούμε να συμφωνήσουμε με την υπόθεση του Russell ότι ο νόμος ανάγεται ενδεχομένως στον *Νόμο Ροδίων Ναυτικόν*⁷⁶ – το παράδειγμα δεν αφορά το ναυτικό δίκαιο, αλλά σχηματοποιεί, με εμφαντικό τρόπο, μία περίπτωση κατάληψης αδεσπότη. Εξάλλου, στο παράδειγμα του Ερμογένη, η διάσωση του ακυβέρνητου πλοίου είναι χρονικά μεταγενέστερη της αποκηρύξεως. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, ο τρόπος κτήσεως κυριότητας μέσω της καταλήψεως παραπέμπει σε ελληνικές νομοθεσίες ισχύουσες ως και την ρωμαϊκή περίοδο⁷⁷. Ο τρίτος νόμος, τέλος, μας μεταφέρει στον χώρο του ποινικού δικαίου: η βιασθείσα κοπέλα έχει το δικαίωμα να επιλέξει αν θα ζητήσει από τον βιαστή γάμο ή τον θάνατό του. Η αντινομία λαμβάνει χώρα στην περίπτωση που κάποιος βίασε δύο κοπέλες, και η πρώτη επιλέγει την εκτέλεσή του, και η άλλη τον γάμο του. Το νομικό αυτό πρόβλημα μπορεί πράγματι να ανιχνευθεί στον Πρεσβύτερο Σενέκα, όπου το κείμενο του νόμου έχει ως εξής: «*Η βιασθείσα γυναίκα έχει την δυνατότητα να επιλέξει είτε να θανατωθεί ο δράστης είτε να την παντρευτεί χωρίς προίκα*», και το θέμα των ρητορικών αγορεύσεων επί του νόμου: «*Ένας άνδρας βίασε δύο γυναίκες την ίδια νύχτα. Η μία επιλέγει τον θάνατό του, η άλλη να τον παντρευτεί*»⁷⁸. Το ίδιο αμφισβητούμενο ζήτημα, σε διαφορετικές παραλ-

71. *Codex Iustinianus*, 8.46.6 (288 μ.Χ.).

72. Κοϊντιλιανός, *Institutio Oratoria* 7.4.11.

73. A. Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο* (ελλην. μετάφρ.: Π. Δ. Δημάκης), Αθήνα, 1998, σελ. 184-186 (α' ιταλ. έκδ.: 1982).

74. Αρτεμίδωρος, II.112, III.215, IV.292 (Pack).

75. *Rhet. Ad. Her.* 1.19. Κικέρων, *De Inventione*, II.153 επ.

76. Πρβλ. *Dig.* 14.2.

77. Για την κτήση της κυριότητας μέσω της καταλήψεως, βλ. A. Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο*, σελ. 309-314.

78. *Controversiae* 1.5: *Rapta raptoris aut mortem aut indotatas nuptias op-*

λαγές, απαντά στον Κοϊντιλιανό, και αλλού⁷⁹. Κανείς θα ήταν πρόθυμος να υποστηρίξει ότι, τουλάχιστον στην περίπτωση αυτή, πρόκειται για έναν φανταστικό νόμο, δανεισμένο από την λατινική ρητορική και κατασκευασμένο προκειμένου να διασταυρώσουν οι σπουδαστές της ρητορικής τα δικανικά ξίφη τους. Σύμφωνα με τον H. Bornecque, ο νόμος είναι φανταστικός, καθώς έρχεται σε αντίθεση με άλλους αντίστοιχους νόμους περί βιασμού, τους οποίους βρίσκουμε σε αφθονία στις ρωμαϊκές *controversiae*⁸⁰. Την άποψη αυτή προσυπέγραψε αργότερα και ο S.F. Bonner, αν και επιχείρησε να υποδείξει ορισμένα στοιχεία που δύναται να συνδεθούν με την ελληνική και την ρωμαϊκή νομοθεσία⁸¹. Οι *Βίοι Σοφιστῶν* του Φιλόστρατου μεταφέρουν μία πληρέστερη εκδοχή, και μία αποστροφή της αγόρευσης του σοφιστή Αντίοχου από την Κιλικία στο ίδιο θέμα: «Μία κοπέλα που βιάσθηκε, επέλεξε την εκτέλεση του βιαστή· αργότερα, γεννήθηκε παιδί από τον βιασμό και οι δύο παππούδες αντιδικούσαν για το ποιος θα το αναθρέψει. [Ο Αντίοχος] αγορεύοντας ως συνήγορος του παππού από την πλευρά του πατέρα, είπε [προς τον πατέρα της κοπέλας]: δώσε το παιδί, δώσ' το προτού δοκιμάσει το γάλα της μητέρας του»⁸². Παρ' όλες τις αντίθετες ενδείξεις, ο νόμος συνδέεται με ευρύτατα διαδεδομένη κοινωνική πρακτική, γνωστή και από την Νέα Κωμωδία: ο πατέρας ή η οικογένεια της κοπέλας απαιτούσαν από τον βιαστή να την παντρευτεί για να μην ζητήσουν την δίωξή του. Ούτε αποκλείεται η αναγωγή του νόμου στα ελληνικά δίκαια ή στο ρωμαϊκό δίκαιο: στην Σπάρτη ο βιασμός τιμωρούνταν με θάνατο⁸³, ενώ και στο αττικό δίκαιο, η μεν αποπλάνηση έδινε την δυνατότητα –σε περίπτωση αυτόφωρης σύλληψης του αποπλανητή– στον σύζυγο, τον γιό ή τον αδερφό της γυναίκας να τον σκοτώσει (νόμιμος φόνος), η δε γραφή ὕβρεως (όχι, όμως και η δίκη βιαίων⁸⁴), θα μπορούσε να οδηγήσει στην

tet. Una nocte quidam duas rapuit; altera mortem optat, altera nuptias. Πρβλ. και Calpurnius Flaccus, 34. S.F. Bonner, *Roman Declamation*, σελ. 89-90. M. Heath, *Menander: A Rhetor in Context*, σελ. 10-16.

79. Κοϊντιλιανός, *Institutio Oratoria* 7.7.3. Στον M. Heath, *On Issues*, σελ. 148-149 είναι συγκεντρωμένες όλες οι χρήσεις του ίδιου παραδείγματος στην ρητορική παράδοση.

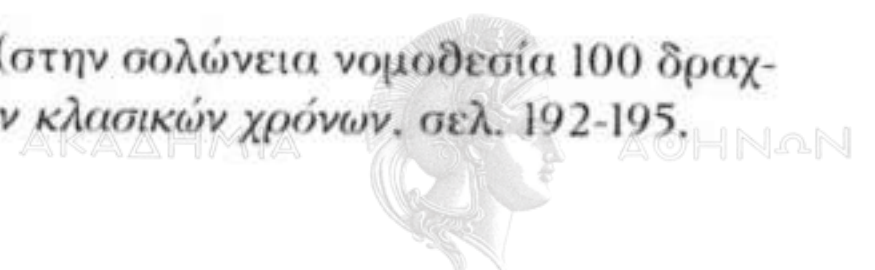
80. H. Bornecque, *Les déclamations et les déclamateurs d'après Sénèque le Père*, σελ. 60-61.

81. S.F. Bonner, *Roman Declamation*, σελ. 89-91.

82. *Βίοι Σοφιστῶν* 569.

83. H. Bornecque, *Les déclamations et les déclamateurs d'après Sénèque le Père*, σελ. 69. Πρβλ. Πλάτων, *Νόμοι* 871.

84. Όπου ο βιαστής θα κατέβαλλε πρόστιμο (στην σολώνεια νομοθεσία 100 δραχμών): D.M MacDowell, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, σελ. 192-195.

επιβολή της θανατικής ποινής στον βιαστή⁸⁵. Επιπλέον, η εκτέλεση του βιαστή ήταν, ενδεχομένως, δυνατή και βάσει της ρωμαϊκής *Lex Iulia de vi publica*, τουλάχιστον στο πλαίσιο της *cognitio extra ordinem*⁸⁶. Έναν περίπου αιώνα μετά την συγγραφή του *Περὶ τῶν Στάσεων*, ο βιασμός τιμωρείται οπωσδήποτε με θανατική ποινή⁸⁷ ενώ το ζήτημα της επιλογής της βιασθείσας κοπέλας εμφανίζεται στην Ιουστινιάνεια Κωδικοποίηση –όπου και απορρίπτεται–⁸⁸, γεγονός που δεν μπορεί να αποκλείσει την ύπαρξη σχετικών νομοθετικών διατάξεων πολύ νωρίτερα.

Ανακεφαλαιώνοντας. Η παραδειγματική εξέταση των νόμων που αντλήσαμε από την ερμογενειανή περιγραφή των «νομικών στάσεων» καταδεικνύει, τόσο την πολλαπλότητα των πηγών τους (ελληνικά δίκαια της κλασικής περιόδου, ιδίως αττικό δίκαιο· νομική πραγματικότητα του 1^{ου} και 2^{ου} μ.Χ. αιώνα· διαδεδομένες κοινωνικές πρακτικές), όσο και την ιδιόζουσα λειτουργία τους. Οι θεωρητικοί της ρητορικής την αυτοκρατορική περίοδο δεν διδάσκουν, *stricto sensu*, νομικά, αλλά μυούν τους σπουδαστές στην αποτελεσματική χρήση των δικονομικών όπλων που θα τους επιτρέψουν να κατισχύσουν στους δικαστικούς αγώνες ενώπιον των ελληνικών τοπικών δικαστηρίων και του Ρωμαίου διοικητή – κατά συνέπεια, η μελέτη των τεχνικών τους εγχειριδίων προσφέρει μία ιδανική πρόσβαση στην διάρθρωση και εξέλιξη της ελληνικής δικονομικής λογικής στους ρωμαϊκούς χρόνους. Από την άλλη πλευρά, η προσφυγή στο κλασικό παρελθόν, και κατεξοχήν σε μία φαντασιακή νομοθεσία προσκολλημένη στα πρότυπα του 5^{ου} και 4^{ου} π.Χ. αιώνα, έχει πολιτική και ιδεολογική σημασία, τόσο ως προς την αντίθεση των ελληνικών πόλεων προς την ρωμαϊκή εξουσία, όσο και ως προς τις εσωτερικές συγκρούσεις της ελληνικής τοπικής αριστοκρατίας με τον δήμο. Τα πορίσματα της παρούσας μελέτης έρχονται να ενισχύσουν την θεωρητική απάντηση στο ερώτημα «γιατί αυτή η επαγγελματική εκπαίδευση επικεντρωνόταν στη ρητορική, και όχι στο γραπτό δίκαιο ή στη νομολογία (όπως η δική μας)»; «Η απάντηση βρίσκεται στη σημασία που είχε η εγγράμματα αλλά μνημονική επικοινωνία για την καλλιέργεια του φρονήματος της άρχουσας τάξης της αυτοκρατορίας, για

85. Λυσίας, 1.32. Δείναρχος, 1.23.

86. *Dig.* 48.6.3.4., 48.6.5.2., 48.6.10.2.

87. *Codex Theodosianus*, 9.24.1.

88. *Codex Iustinianus*, 9.13.1.2: *nec si facultas raptae virgini [...] raptorem suum maritum sibi exposcere.*

την απόκτηση κοινής πρόσβασης στο απόθεμα της πολιτισμικής γνώσης και δια την ενίσχυση της πολιτισμικής αλληλεγγύης της μέσω δραστηριοτήτων κοινής ανάγνωσης και συζήτησης»⁸⁹.

SUMMARY

D. KARAMBELAS: *Legal Issues and Greek Laws from Hermagoras to Hermogenes*

“Issue-theory” -formulated supposedly by Hermagoras of Temnos (2nd century B.C.E), though its origins can be traced back in the 4th century- was the centre of rhetorical training in the Imperial age. *Synegoroí* in the free Greek cities (*civitates liberae*) organized their speeches before the local greek courts, or the judicial conventus of the Roman governor, on the basis of the “issue” (*stases*) on which any given case depended. The technical doctrine of the 2nd century C.E., “On Issues” (*Peri ton staseon*), written by the rhetor Hermogenes, who flourished in the reign of Marcus Aurelius (C.E. 161-180), can be used in order to examine the legal reality of the Greek cities under Roman rule. In the present paper, after a brief historical introduction on Hermogenes’ identity -arguing that he must not be identified with the Hermogenes of Tarsus in Philostratus’ *Lives of the Sophists* (577)- the division and function of “legal issues” is examined and a survey on the legal background of Hermogenes’ work is attempted. Imaginary laws and court cases used by Hermogenes in the discussion of each individual issue have strong links with actual Greek and Roman legislation and reflect the political and social tendencies of the Greek world in the 2nd and 3rd centuries C.E.

89. M. Mann, *Οι πηγές της κοινωνικής εξουσίας*, τ. Α΄. *Μία ιστορία της εξουσίας από τις αρχές ως το 1760 μ.Χ.*, (μεταφρ.: Γ. Καραμπέλας. Επιμ. Α. Κιουπκιάλης. Επίμετρο: Μ. Μαραγκουδάκης), Αθήνα, 2008, σελ. 433 (α΄ αγγλ. έκδ. 1986).